

Kurdish Movement and Iraq's Ethnic-identity Conflicts (Focusing on the era after the Collapse of the Monarchy in Iraq)

Mohamad Abolfathi¹

Kamran Lotfi²

Atefe Sadeghi³

Abstract

Social movements are always a collective behavior, today they are a product of the context and internal environment of countries; However, other issues such as security problems in the external environment of that country can also be effective in their formulation. In this regard, one of the countries that has many religious-ethnic and linguistic diversity is Iraq, which has always provided the ground for the emergence of all kinds of independence-seeking movements and activities. This country is in a sensitive position geopolitically and has always witnessed the presence of foreigners in its land throughout its history. Instability and lack of independence in Iraq, as well as the existence of dictatorial governments in different ages, have provided the ground for intensifying ethnic-identity conflicts and centrifugal tendencies. From this point of view, the main question of the current research is what is the main reason for the maturation of the Iraqi Kurdish movement in the post-Saddam Hussein governance environment? In order to answer, this hypothesis is proposed: the fragility of the national government has caused the intensification of the gap among ethnic-identity diversities and this has led to the increase of nationalist sentiments and the emergence of a kind of separatism in the form of the Kurdish movement. Based on this, in the light of the indicators of the fragile state, including political, social and economic, we see the formation of a checkered pattern of problems in the dictionary of the Kurdish movement on the page of the Iraqi nation-state. Therefore, the authors have tried to explain the issue in question by applying the methodological foundations of the fragile state theory and draw a new perspective on the emergence of the Kurdish movement in Iraq; It should be noted that the research method in this study is qualitative and causal.

Keywords: Iraqi geopolitics, Kurdistan region, fragile state, ethnic conflicts, Kurdish movement.

-
1. Assistant Professor, Department of Political Science and International Relations, Razi University, Kermanshah, Iran (Corresponding Author).
dr.mabolfathi@yahoo.com
  2. Ph.D. in Political Sociology, Razi University, Kermanshah, Iran.
klotfei@yahoo.com
  3. Master's Degree in International Relations, Razi University, Kermanshah, Iran.

Mesopotamian Political Studies, 2023, Vol. 2, Issue 4, pp. 517-540.

Received: 17 April 2024; **Accepted:** 10 June 2024

Doi: 10.22126/mps.2024.10504.1036

Copyright © The Authors
Publisher: Razi University.

Extended Abstract

1. Introduction

It can be argued that the biggest problem of the Iraqi government from the past to the present was the issue of the Kurds of this country, which manifested itself in the form of the Kurdish movement to preserve their ethnic and linguistic identity, against a government whose members are mostly Arabs, has given. This issue has gone so far that the existence of extreme attitudes in this regard has confronted various Iraqi governments with the issue of Kurdish separatism. This is also historically clear. Iraqi political history has recorded processes such as the Kurdish conflict with the Iraqi government and repression by the central government to the civil war and UN interventions and the autonomy of the Kurdish regions; After the defeat of the Ottoman Empire, the Iraqi Kurds developed a desire for independence and separatism. For example, after the Iraqi invasion of Kuwait, the Iraqi Kurds were able to establish their own autonomous government; The Kurdistan Democratic Party and the Kurdistan Patriotic Union are the products of these actions. Based on this, among the goals of this research is to know as much as possible the bases and contexts of the development of the Kurdish movement after the collapse of the monarchy in Iraq, to explain the struggle of the Kurds towards the formation of the Kurdistan region, to outline the atmosphere of the fragile and troubled government in Iraq, and to In general, the analysis of the stages and underlying factors of the crisis and the conflicting situation of identity-ethnic and violent currents is as a scout of the Kurdish movement. In addition, providing a perspective of the future situation of the Kurdish movement in the Kurdistan region and creating possible future challenges in political and security dimensions and its effects on political and ethnic norms for neighboring countries, especially Iran, in the atmosphere of radicalism, the existence of terrorist groups and The fragility of the Iraqi nation-state is considered one of the most important necessities of conducting this research.

2. Theoretical Framework

The analysts propose criteria and indicators for fragile states in social, political and economic dimensions and determine the examples and rankings of these states among all countries of the world. They believe that these characteristics are found more or less among all countries of the world. What distinguishes fragile states from other states is the extent of these characteristics. These indicators are as follows:

A. Political indicators:

1. The existence of criminal perception of the state and its delegitimization;
2. The spread of violence against human rights;
3. The existence of security forces and their action in the form of government within government;
4. Interference of other governments and foreign political actors.

B. Social indicators:

1. Increasing population pressures;
2. Large-scale flow of refugees or displacement of people within the country with the emergence of a humanitarian emergency;
3. The existence of revenge groups and groups that create fear and terror;
4. Continuous and sustained escape of individuals.

C. Economic indicators:

1. Unbalanced economic development of groups; 2. Rapid and severe economic decline.

3. Research Methodology

Because they consider the method as a type of encounter with the subject, in order to reach the reality and know it also, considering the fact that the topic of the current research is the reason for the emergence of the Kurdish movement in Iraq, the method of causal explanation has been used; Because we want to find the reason for the emergence of the Kurdish movement in Iraq.

4. Results and Discussion

A) The geopolitics of Iraq and the Kurdish Region:

Iraq emerged as a modern state in 1921 and, like many countries, was looking for nation building for itself. In fact, Iraq was not the product of a cohesive nation; Although many efforts have been made so far to create strong social bonds among the people living in this country, still we cannot boldly speak of a people under the title of the Iraqi nation. At the same time, Iraq is located in the strategic region of West Asia and shares borders with six countries such as Iran from the east, Turkey from the north, Syria and Jordan from the west, and Saudi Arabia and Kuwait from the south. This country has huge oil and gas reserves and is considered one of the most important oil exporting countries after Saudi Arabia and also one of the important members of OPEC.

B) The fragility of the political dimensions of the state and the rise of the Kurdish movement:

The unity of Kurds in line with the desire to form Kurdish movements can be seen as a branch of the following factors: First; There was a government problem in Iraq and the country's political instability. For example, military coups and political purges at the level of the armed forces and political leaders increased the scope of Kurdish military action. During this period, the official position of the Iraqi government was to solve the Kurdish problem through military methods. Second; The topic was the help that other governments gave to strengthen the movements of the Kurds in Iraq. These were the countries that considered the Iraqi central government a threat to them. Among these countries was Israel, which from the very beginning had a great desire to support the Kurdish armed movement and did this by sending weapons and training the Kurdish armed forces. Third; Due to the continuation of bloody wars in Iraqi Kurdistan and the lack of a peaceful solution, the Kurds gained some kind of international support. Fourth; The flare-up of the war between Iran and Iraq was in the period of 1980-1988. The Kuwait crisis in 1990 and Iraq's invasion of this country created the biggest motivation for the Iraqi Kurdish movement to achieve a unique position in terms of regional and international.

C) Kurdish movement and unbalanced economic development:

From 1958 onwards, that is, after the coup of Abdul Karim Qasim, Iraq's relations with the West are terminated. General Qasim followed socialist policies, which led to the flight of capital and the departure of qualified and trained managers, and led to industrial stagnation in Iraq in the 1960s. But in the 1970s, socialist policies continued. During this period, Iraq's oil revenues increase all at once, and Iraq's relations with America are opened by Saddam Hussein and economic improvement and prosperity are provided to a

large extent. But with the beginning of the eight-year war between Iraq and Iran in 1981, due to the damage to oil platforms and fields in war-torn areas, the oil production of this country faced a significant drop and decreased to about 897 thousand barrels per day. Likewise, Iraq's oil exports and oil revenues decreased to 872 thousand barrels and 10 billion dollars.

D) Heterogeneous social contexts and the Kurdish movement:

Sociologically, Iraqi society is a multi-sectarian, ethnic and religious society; For this reason, since the collapse of the Ottoman Empire and the establishment of the government under British tutelage until 2003, the process of nation-state building in Iraq was mainly carried out in an imposed and authoritarian manner. In such a hundred-year historical and cultural process, the Kurds and other minorities, who made up the largest population of Iraq, suffered a kind of isolation. From that time onward, this pattern of nation-state building caused the formation and continuation of the identity crisis and spread the seeds of discord; But except for a few cases of Kurdish rebellion, mostly they were forced to remain silent. The mosaic fabric of Iraqi society and the existence of different ethnic-sectarian groups in this country form the main foundation of social life and interactions and political-security behaviors of groups in this country.

5. Conclusions & Suggestions

It should be acknowledged that in the fragile government of Iraq, mainly the concerns and demands of ethnic-identity diversity are not paid much attention, and the space for civil participation and political competition is rigid and blocked. is. Therefore, in the framework of the social indicators of the fragile state, in such a society Quarrels and conflicts have become an undeniable part of it, and even today, violence and Extremism has shown itself in the form of the radical group ISIS and others, with pessimism towards the Kurdish population, the rights of this minority are not recognized, and it is obvious that we are witnessing the release of most of the capacity of the local forces to achieve their rights and outstanding demands. to be in the form of a Kurdish social movement; Because the majority of the population of Iraq are Kurds and in addition, the formation of various parties such as the Kurdistan Democratic Party, the publication of local newspapers and magazines, all show the determination of the Kurds to stabilize and develop the position of the Kurdish movement as a product and result of a The government is fragile and helpless in today's insecure Iraqi society.

جنبش کردی و تعارضات هویتی - قومی عراق (با تمرکز بر دوران بعد از فروپاشی سلطنت در عراق)

محمد ابوالفتحی^۱

کامران لطفی^۲

عاطفه صادقی^۳

چکیده

جنبش‌های اجتماعی همواره به‌عنوان یک رفتار جمعی، امروزه محصول بافتار و محیط درونی کشورها به شمار می‌آیند؛ هرچند مسائل دیگری نظیر معضلات امنیتی در محیط بیرونی آن کشور نیز می‌تواند در صورت‌بندی آن‌ها مؤثر واقع شود. در همین راستا، یکی از کشورهای که تنوع مذهبی، قومی و زبانی متعددی دارد عراق است که همواره زمینه بروز انواع جنبش‌ها و فعالیت‌های استقلال‌طلبانه در آن فراهم بوده است. این کشور به‌لحاظ ژئوپلیتیکی در موقعیت حساسی قرار گرفته و همواره در طول تاریخ حیاتش، شاهد حضور بیگانگان در خاک خود بوده است. بی‌ثباتی و عدم استقلال این کشور و همچنین وجود دولت‌های دیکتاتور در اعصار مختلف زمینه را برای تشدید منازعات قومی- هویتی و گرایش‌های گریز از مرکز فراهم کرده است. به‌تبع این مسائل، شاهد تقویت جنبش پان‌کردیسم در منطقه اقلیم کردستان عراق هستیم. در رابطه با جنبش مذکور، تا کنون صاحب‌نظران مختلف هرکدام از زاویه خاصی ظهور پان‌کردیسم در عراق را تحلیل کرده‌اند و دلایلی نیز پیرامون آن عرضه داشته‌اند؛ اما در این نوشتار، پرسش اصلی این است که «علت اصلی نضج جنبش پان‌کردیسم عراق در فضای حاکمیتی پس‌اصدام حسین چیست؟» برای پاسخ به این سؤال فرضیه زیر به آزمون گذاشته می‌شود: «شکستگی دولت ملی سبب تشدید شکاف میان تنوعات قومی- هویتی شده و این مسئله به افزایش احساسات ناسیونالیستی در قالب جنبش پان‌کردیسم منجر شده است. نویسنده تلاش کرده است تا با کاربست و بهره‌گیری از مبانی متدلوژیک «نظریه دولت شکننده» به تبیین مسئله مورد نظر بپردازد و چشم‌انداز تازه‌ای را در مورد تکوین ظهور جنبش پان‌کردیسم در عراق ترسیم کند. لازم به ذکر است که روش تحقیق در این پژوهش، کیفی و از نوع علی است.

واژه‌های کلیدی: دولت شکننده، ژئوپلیتیک عراق، اقلیم کردها، جنبش پان‌کردیسم، تعارضات قومی.

۱. دکتری علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران (نویسنده مسئول).

dr.mabolfathi@yahoo.com

۲. استادیار گروه علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

klotfei@yahoo.com

۳. کارشناس ارشد روابط بین‌الملل، دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران.

۱. مقدمه

به اعتقاد آلن تورن^۱ جنبش‌های اجتماعی موضوع اصلی جامعه‌شناسی سیاسی است. وی به‌طور ویژه بر روی مفهوم «کنش و تاریخ‌مندی»^۲ متمرکز شده است؛ به‌نحوی که نقطه آغاز نظریه او «کنش جمعی»^۳ است. تورن آن کنش جمعی را جنبش اجتماعی می‌خواند که شامل ستیزه‌هایی باشد که پیرامون توانایی‌های نهادینه‌شده الگوهای فرهنگی رایج است. به عبارت دیگر، او جنبش‌ها را معطوف به الگوهای فرهنگی‌ای می‌داند که بر جامعه سیطره دارند. در دیدگاه تورن، جنبش‌های اجتماعی پدیده‌هایی استثنایی نیستند بلکه دائماً در قلب حیات اجتماعی جاری هستند. به اعتقاد او چهار اصل ما را در شناخت جنبش‌های اجتماعی یاری می‌رساند: اصل اول «هویت جنبش» است؛ به این معنا که طرفداران آن چه کسانی هستند و خود را چگونه تعریف می‌کنند. اصل دوم «دشمن» است؛ یعنی این جنبش در برابر چه کسانی است. به عبارت دیگر، جنبش‌های اجتماعی وقتی شکل می‌گیرد که میان «ما و آن‌ها» کاملاً مرزبندی شده باشد. اصل سوم «هدف اجتماعی جنبش» است؛ به این معنا که هواداران جنبش به دنبال استقرار چه نوع نظم اجتماعی‌ای هستند. اصل چهارم «زمینه مشترک فرهنگی» است؛ به این معنا که جنبش‌های رقیب در جامعه فقط با هم تخاصم ندارند، بلکه ممکن است در زمینه‌هایی با یکدیگر اشتراک هم داشته باشند (محمدی، ۱۳۸۵: ۴۲-۴۳).

با توجه به تعاریف مذکور از یک جنبش، می‌توان چنین ادعا کرد که بزرگ‌ترین مشکل دولت عراق از گذشته تا امروز مسئله کردهای این کشور بوده است. این معضل خود را در قالب جنبش پان‌کردیسم برای حفظ هویت قومی و زبانی خویش در مقابل حکومتی که بیشترین اعضای آن را عرب‌ها تشکیل می‌دهند نشان داده است. این مسئله تا آنجا پیش رفته که وجود نگرش‌های افراطی در این خصوص، حکومت‌های مختلف عراق را با مسئله جدایی‌خواهی کردها مواجه ساخته است (ناجی، ۱۳۸۸: ۱). با مجموع این تفاسیر، پرسش اصلی پژوهش حاضر این است که «علت اصلی نضج جنبش پان‌کردیسم عراق در فضای حاکمیتی پس‌اصدام حسین چیست؟» که برای پاسخ به این سؤال فرضیه زیر به آزمون گذاشته می‌شود: «شکندگی دولت ملی سبب تشدید

1. Alen Touraine
2. Action & Historicity
3. Social Action

شکاف میان تنوعات قومی - هویتی شده و این مسئله به افزایش احساسات ناسیونالیستی در قالب جنبش پان کردیسم منجر شده است.»

۲. روش شناسی

از آنجا که روش را نوع مواجهه با موضوع برای رسیدن به واقعیت و شناخت آن می‌دانند (منوچهری، ۱۳۸۷: ۱) و نیز با عنایت به این مطلب که موضوع پژوهش حاضر چرایی تشکیل ظهور جنبش پان کردیسم در عراق است، از روش «تبیین علی»^۱ بهره گرفته‌ایم؛ زیرا می‌خواهیم تشکیل ظهور جنبش پان کردیسم در عراق را «علت‌یابی» کنیم. لازم به ذکر است که «تبیین علی» به معنای تشخیص علت است؛ منظور از مکانیسم علی این است که هر پدیده‌ای در عالم، معلول علت یا علل معینی است. الگوی «تعلیل» چنان است که رشته‌ای ضروری یا محتمل از علل را به دست می‌دهد. بر این اساس، وقتی شرایط ضرورت بخش یا احتمال بخش مقدم بر حادثه را معین کنیم، آن را تبیین کرده‌ایم (همان: ۴۰-۴۲). بنابراین، فرایند این تحقیق از سطح نظری شروع می‌شود و پس از تعریف عملیاتی به سطح تجربی دست می‌یابد؛ یعنی زمینه‌ها و متغیرهای اثرگذار بر متن یا واقعه مورد مطالعه با هدایت تئوری دولت شکننده تحلیل می‌شود.

۳. مبانی نظری

تفهیم «نظریه دولت‌های شکننده»^۲ نیازمند نگرش و درک عمیق حاکمیت، دولت، جامعه سیاسی و جامعه بین‌المللی و جهانی است. همچنان که امنیت انسانی مفهوم سنتی امنیت را با چالش روبه‌رو ساخته، دولت‌های شکننده نیز مفهوم دولت، حاکمیت و نقش جامعه جهانی را به چالش کشیده است. اگر در گذشته امنیت و ناامنی معطوف به دولت‌ها بود و جنگ‌ها اغلب در میان دولت‌ها به وقوع می‌پیوست و دولت‌ها با موضوعی به نام «معمای امنیت»^۳ روبه‌رو بودند، اکنون جنگ در میان دولت‌ها در حال کم‌رنگ شدن است و در میان کشورهای ضعیف یا شکننده اهمیت بیشتری یافته است. معمایی که اکنون در برابر جامعه بین‌المللی قرار دارد مداخله یا عدم مداخله در امور این نوع کشورها و منازعات است. مداخله بین‌الملل دارای مبانی خاص خود است و برخی پیامدهای مثبت

1. Explanation
2. Failed States
3. Theory Security Dilemma

و منفی را با هم دارد. عدم مداخله نیز نافی برخی ارزش‌های جهان‌شمولی است که اکنون مورد پذیرش اکثریت جامعه جهانی است و ممکن است پیامدهایی داشته باشد که نمی‌تواند مورد قبول افکار عمومی و جامعه جهانی باشد. حل این دو موضوع متناقض‌نما معمایی است که جورج سورنسن^۱ از آن با عنوان «معمای ارزشی»^۲ یاد می‌کند.

نظریه دولت‌های شکننده و امنیت انسانی بدون اشاره به مفاهیم یادشده و سیر تاریخی و دگرگونی آن‌ها گویا نیست؛ از این‌رو برای درک این نظریه، اشاره به تحول تاریخی دولت می‌تواند روشن‌گر باشد. دولت سازمانی طبیعی و تغییرناپذیر نیست و همانند سایر سازمان‌های بشری از سوی انسان‌ها برای تأمین اهدافی به وجود آمده و در صورت ناتوانی در انجام کارویژه‌های خود می‌تواند به وسیله سازمانی دیگر جایگزین شود. از این منظر، شکننده شدن دولت به معنای این است که نهادهای رسمی دولت جایگاه و مفید بودن خود را به عنوان مرکز تخصیص منابع، ثروت و اعمال قدرت مشروع از دست بدهند. دولت‌های ضعیف دولتی‌هایی هستند که قادر به تأمین امنیت برای مردم نیستند، کنترلی بر منابع ندارند یا مهم‌تر از همه مردم حکومت آن‌ها را برای جامعه مفید و مناسب نمی‌دانند و از خواسته آن‌ها در برابر رقبا حمایت نمی‌کنند (یزدان‌فام، ۱۳۸۸: ۴۵).

وقتی رقبا سیاسی در جامعه‌ای توان جلب نظر مردم و در نتیجه به دست گرفتن همه ارکان قدرت را از طریق انتخابات و یا سایر سازوکارها ندارند، دولت شکننده در جامعه نمود و ظهور می‌یابد، نهادهای دولتی از هم فرومی‌پاشند و مردم مرکزیتی برای ابراز وفاداری، ارائه خدمات و تولید و توزیع ثروت و قدرت نمی‌یابند. مرجع اعمال زور مشروع از بین می‌رود و رقابت بین گروه‌های مختلف در جامعه برای کسب این حق برتر ابعاد وسیع‌تری پیدا می‌کند. بهره‌گیری از قدرت و زور برای وادار ساختن طرف‌های مقابل به تمکین، تشدید می‌شود و گروه‌های مسلح در جامعه گسترش می‌یابند، بدون آنکه یکی از آن‌ها از چنان توانی برخوردار باشد که بتواند بر رقبا غلبه کند و تمام ارکان قدرت را در اختیار بگیرد و به انجام وظایف ذاتی دولت‌ها در برابر مردم بپردازد. در چنین شرایطی است که مردم قربانی وضعیت ناهنجار سیاسی در جامعه و ناکارآمدی

1. George Sorensen

2. Value Dilemma

دولت در انجام وظایف خود می‌شوند و کشمکش‌های خشونت‌آمیز و سازمان‌یافته امنیت افراد را به خطر می‌اندازند (همان: ۴۶).

تحلیلگران با تعریف معیارها و شاخص‌هایی برای دولت‌های شکننده در ابعاد اجتماعی، سیاسی و اقتصادی به تعیین مصادیق و درجه‌بندی این دولت‌ها در میان همه کشورهای جهان اقدام می‌کنند. آن‌ها بر این باورند که این ویژگی‌ها کم‌وبیش در میان همه کشورهای جهان یافت می‌شود. آنچه دولت‌های شکننده را از دیگر دولت‌ها جدا می‌سازد میزان این ویژگی‌هاست. شاخص‌های مزبور به شرح زیر است:

الف) شاخص‌های سیاسی:

۱. وجود تلقی مجرمانه از دولت و مشروعیت‌زدایی از آن؛ ۲. گسترش خشونت علیه حقوق بشر؛ ۳. وجود نیروهای امنیتی و اقدام آن‌ها به شکل دولت در دولت؛ ۴. مداخله دولت‌های دیگر و بازیگران سیاسی خارجی.

ب) شاخص‌های اجتماعی:

۱. افزایش فشارهای جمعیتی؛ ۲. جریان وسیع آوارگان یا جابه‌جایی افراد در داخل کشور همراه با پیدایش وضعیت اضطراری بشردوستانه؛ ۳. وجود گروه‌های انتقام‌جو یا گروه‌های ایجادکننده ترس و وحشت؛ ۴. فرار افراد به صورت مداوم و پایدار.

پ) شاخص‌های اقتصادی:

۱. توسعه اقتصادی ناموزون گروه‌ها؛ ۲. سقوط اقتصادی سریع و شدید (یزدان‌فام، ۱۳۹۰: ۴۰). با توجه به وضعیت بحرانی کنونی دولت در عراق و به‌ویژه پس از سقوط رژیم دیکتاتوری صدام حسین - که شاهد نوعی تکثیر قدرت در میان گروه‌ها و احزاب مختلف این کشوریم - وجود دولت ضعیف در ابعاد مختلف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی پدیده جدیدی است که تحلیلگران و صاحب‌نظران از آن به «دولت شکننده عراق» یاد می‌کنند. چنین به نظر می‌رسد که به کارگیری نظریه دولت شکننده به منظور ترسیم فضای حاکم بر عراق و نیز به تبع آن شکل‌گیری جنبش‌های متعدد قومی - هویتی، یعنی جنبش پان‌کردیسم، معیاری مناسب و پذیرفتنی در پژوهش حاضر باشد.

۴. ژئوپلیتیک عراق و اقلیم کردها

عراق در سال ۱۹۲۱ به‌عنوان یک دولت مدرن پدیدار شد و همانند بسیاری از کشورها در جست‌وجوی ملت خاص خویش بود. در واقع عراق فراورده یک ملت نبود که برای تأسیس یک کشور بکوشد. هرچند تا کنون تلاش‌های زیادی برای ایجاد پیوند اجتماعی محکم میان مردم ساکن این کشور صورت گرفته است، اما هنوز هم بسیاری از صاحب‌نظران معتقدند که از مردمی تحت عنوان ملت عراق نمی‌توان سخن گفت (نیری و انصاری، ۱۳۹۱: ۱۶۷). در عین حال کشور عراق در منطقه راهبردی خاورمیانه قرار دارد و با شش کشور نظیر ایران از شرق، ترکیه از شمال، سوریه و اردن از غرب و عربستان سعودی و کویت از جنوب مرز مشترک دارد (شکل ۱). این کشور دارای ذخایر عظیم نفت و گاز فراوان است و پس از عربستان سعودی یکی از کشورهای مهم صادرکننده نفت و همچنین یکی از اعضای مهم اوپک به شمار می‌آید (یزدان‌پناه و عیسی‌نژاد، ۱۳۹۲: ۳).

شکل ۱. موقعیت ژئوپلیتیکی عراق در خاورمیانه

(منبع: www.mapsofworld.com/Iraq, 2015)

اقلیم کردستان عراق نیز در منطقه‌ای کوهستانی در شمال و شمال‌شرقی عراق قرار دارد و شامل استان‌های دهوک، اربیل، سلیمانیه، کرکوک، نینوا و دیاله است (شکل ۲). از نظر پهنا و

وسعت جغرافیایی موقعیت استان‌های کردنشین به این شرح است: وسعت استان اربیل ۱۴,۴۷۱ کیلومترمربع و جمعیت آن ۱,۳۴۵,۱۶۶ نفر، وسعت استان دهوک ۶,۵۵۳ کیلومترمربع و جمعیت آن ۴۱۱,۶۰۹ نفر و وسعت استان سلیمانیه ۱۷,۰۲۳ کیلومترمربع و جمعیت آن ۱,۶۵۹,۸۶۳ نفر است. از نظر منابع نفتی نیز حدود ۴۵ میلیارد بشکه نفت در این مناطق وجود دارد. همچنین به لحاظ سیاسی با قرار گرفتن بین چهار کشور ایران، ترکیه، سوریه و عراق و تأثیرگذاری متقابل بر سیاست‌های داخلی و منطقه‌ای این کشورها از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است. به لحاظ اقتصادی، شمال عراق با قرار گرفتن بر سر راه خطوط لوله نفت صادراتی عراق به ترکیه و اروپا، شهرک‌های اقتصادی عراق را تحت تأثیر قرار داده و موقعیت راهبردی خود را نیز افزایش داده است. کردها از لحاظ فرهنگی و زبانی و طرز پوشش با عرب‌ها متفاوت‌اند. کردها زبان مخصوص به خود را دارند و مذهب اغلب آن‌ها سنی است. در مجموع ۷۵ درصد کردها سنی و ۱۵ درصد نیز شیعه و مابقی از سایر اقلیت‌ها هستند (نصری و رضایی، ۱۳۹۲: ۳۶). با عنایت به موقعیت ژئوپلیتیکی کردها در عراق و نیز تحلیل صورت‌بندی ظهور جنبش پان‌کردیسم در قالب یک پارادایم نظری، توجه به عوامل و مؤلفه‌های زیر ضرورتی اجتناب‌ناپذیر است.

شکل ۲. شمای کلی موقعیت کردها در عراق

(منبع: Hanauer et al, 2014: 4)

۵. شکنندگی ابعاد سیاسی دولت و ظهور جنبش پان‌کردیسم

بعد از سقوط نظام پادشاهی در عراق و تأسیس نظام جمهوری (۱۹۵۸ م) افق‌های جدیدی پیش‌روی کردها گشوده شد. در این زمان، رهبران کرد به گونه‌ای بی‌سابقه آزادانه به انواع فعالیت‌ها می‌پرداختند. در رأس قیام کردها فردی به نام «ملا مصطفی بارزانی» بود. در این زمان کردها به انتشار روزنامه، مجله و بیانیه‌های سیاسی پرداختند و جشنواره‌های مختلفی اعم از فرهنگی و سیاسی را برگزار کردند. در همین زمینه در سال ۱۹۶۰ عبدالکریم قاسم، نخست‌وزیر وقت عراق، اجازه تأسیس حزب دمکرات کردستان به رهبری ملا مصطفی بارزانی را صادر کرد و به‌علاوه قانون اساسی جدید نیز برای نخستین بار بر مشارکت کردها در حکومت عراق تأکید کرد. در آن زمان حکومت مرکزی عراق تلاش کرد تا از این سیاست به‌عنوان بهانه‌ای برای از بین بردن حرکت استقلال‌طلبانه کردهای عراق استفاده کند؛ زیرا آن را تهدیدی برای حکومت مرکزی قلمداد می‌کرد. این سیاست به تقابل نظامی دولت مرکزی عراق با کردها منجر شد. ضعف دولت مرکزی و نیز اتخاذ سیاست نامعقول به همبستگی بیشتر کلیه نیروهای کرد علیه حکومت مرکزی عراق انجامید و نیز اقدامات مسلحانه کردها علیه حکومت مرکزی، پس از خروج نیروهای بریتانیایی از کویت و مطالبه عراق درخصوص این کشور، بار دیگر تشدید شد (ناجی، ۱۳۸۸: ۲). اتحاد کردها در راستای تمایل به تشکیل یک جنبش واحد به نام «پان‌کردیسم» را می‌توان منشعب از عوامل زیر دانست:

نخست، وجود مشکل حکومتی در عراق و بی‌ثباتی سیاسی این کشور بود. برای مثال کودتاها و تصفیه‌های سیاسی در سطح نیروهای مسلح و رهبران سیاسی بر دامنه عمل نظامی کردها افزود. در این دوران، موضع رسمی دولت عراق حل مشکل کردها از طریق شیوه‌های نظامی بود. دوم، کمک‌هایی بود که از سوی دیگر دولت‌ها به تحرکات کردها در عراق می‌شد. این‌ها کشورهایی بودند که دولت مرکزی عراق را تهدیدی برای خود به‌شمار می‌آوردند. از جمله این کشورها اسرائیل بود که از همان آغاز کار، اشتیاق بسیاری برای پشتیبانی و حمایت از حرکت مسلحانه کردها داشت و این کار را با ارسال اسلحه و آموزش نیروهای مسلح کرد انجام داد. سوم، کردها در اثر تداوم جنگ‌های خونین در کردستان عراق و نبود یک راه‌حل صلح‌طلبانه به نوعی حمایت بین‌المللی دست یافتند.

چهارم، شعله‌ور شدن جنگ بین ایران و عراق در ۱۹۸۰-۱۹۸۸ بود.

بحران کویت در سال ۱۹۹۰ و تجاوز عراق به این کشور، بزرگ‌ترین انگیزه را ایجاد کرد تا نهضت کردهای عراق به جایگاه بی‌نظیری از نظر منطقه‌ای و بین‌المللی دست یابد. با شکست عراق در جنگ کویت، زیرساخت‌های حکومت مرکزی در مناطق کردنشین نابود شد، به‌ویژه نیروهای مسلح حکومت مرکزی حاضر در مناطق کردنشین متحمل آسیب‌های فراوانی شدند. نیروهای متحد در جنگ ۱۹۹۰ تصمیم به اخراج نیروهای عراقی از مناطق کردنشین گرفتند و این مناطق را به‌عنوان مناطق تحت‌الحمایه خود اعلام کردند. همه این مسائل به تضعیف نقش حکومت مرکزی در مناطق کردنشین و کمک به حرکت کردها انجامید. پس از ناتوانی نیروهای متحد در سال ۱۹۹۰ برای سقوط حکومت مرکزی، حمایت از حرکت‌های جدایی‌خواهانه کردها برای فشار بر دولت مرکزی عراق و تهدید یکپارچگی ارضی این کشور ادامه یافت (همان: ۳-۵).

از سوی دیگر، جامعه عراق پس از سقوط صدام فاقد حکومت مرکزی قوی شد و تا سال ۲۰۰۴ اعمال مستقیم حکمرانی در اختیار نیروهای ائتلاف بود. پس از ۲۰۰۴ با وجود انتقال قدرت به عراقی‌ها، حکومت همواره شکننده و فاقد حمایت عمومی بود و از انجام کارویژه‌های عمومی خود در جامعه چندپاره قومی - زبانی و مذهبی و مملو از تعارض‌های ریشه‌دار عراق قادر به تحقق آرمان‌های اقوام متنوع نبود (سردارنیا، ۱۳۹۱: ۲۸). بنابراین، نظام سیاسی عراق پس از حمله آمریکا و متحدانش در سال ۲۰۰۳ به این کشور و سقوط برق‌آسای رژیم بعثی، هیچ‌گاه آرامش و امنیت کافی نداشته است. استمرار ناامنی‌ها همزمان با رشد گروه‌های بنیادگرای تکفیری منجر به تشدید رویارویی اقلیم کردستان و دولت مرکزی شد.

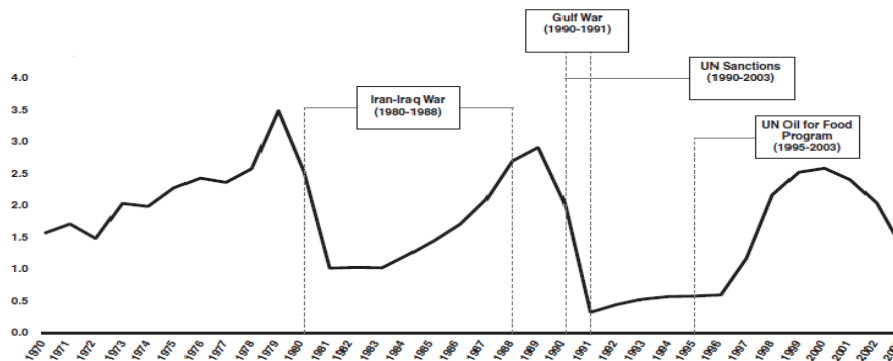
اعتراضات و آشفتگی‌ها در عراق حاکی از اقدامات گسترده علیه دولت است که استمرار آن سبب گسترش نگرانی‌های داخلی و منطقه‌ای در رابطه با تحولات آینده این کشور شده است. از این‌رو، پس از سرنگونی حکومت توتالیتار حزب بعث، همه شکاف‌ها به یکباره سر باز کرد و به پراکندگی قدرت، بی‌ثباتی و ناامنی‌های زیادی دامن زد. با این فروپاشی، نیروهای سیاسی - اجتماعی کرد که از دهه‌های قبل عملاً شمال و جنوب عراق را از کنترل دولت مرکزی خارج کرده بودند، خود را به کانون قدرت در بغداد متصل کردند. کردها نیز برای تصاحب سهمی که حق تاریخی خود می‌پنداشتند وارد صحنه سیاسی عراق شدند (تاج‌آبادی و دهنوی، ۱۳۹۳: ۱۶۲). زیرا مهم‌ترین خواست کردها تشکیل فدرالیسم بوده و از سال ۱۹۹۱ اقلیم کردستان شمال عراق به‌عنوان یک منطقه مهم از شبه‌خودمختاری برخوردار بوده است (ساجدی و امجدیان، ۱۳۹۰: ۶۹).

کردها نقش بارزی در صحنه سیاسی عراق ایفا کرده‌اند و حتی در تشکیل مجلس و دولت عراق حضور پررنگی داشته‌اند؛ حضور کردهای شورای حکومتی نمونه بارزی در این راستاست (هاشمی و همکاران، ۱۳۹۰: ۷۵). در عین حال، هرگاه دولت عراق در حالت ضعف قرار داشت، فعالیت کردها بیشتر می‌شد و هرگاه دولت قوی بود به سرکوب آن‌ها می‌پرداخت (غرایاق زندی، ۱۳۸۹: ۱۹). اما به‌طور کلی در فضای امنیتی حکومت پس از صدام، سیاست اصلی کردها نفوذ سیاسی در بغداد و نیز حتی جلب حمایت ایالات متحده برای تثبیت موقعیت خودشان است (Katzman, 2010: 2).

بنابراین، مسئله سهم‌خواهی کردها و ورود آن‌ها به عرصه قدرت سیاسی و اعلام خودمختاری‌شان را از یک لحاظ می‌توان نتیجه شکاف میان حاکمیت و تنوعات قومی-مذهبی قلمداد کرد. همچنین عملکرد ضعیف دولت و ناتوانی حاکمیت سیاسی در جذب کردهای جدایی‌طلب زمینه را برای احیای تمایلات تجزیه‌طلبانه مهیا کرد؛ امری که در قالب جنبش پان‌کردیسم ملاحظه می‌شود. هرچند که تنها عامل سیاسی را نمی‌توان در شکل‌گیری جنبش مذکور دخیل دانست، بلکه عوامل دیگری نظیر مؤلفه‌های اقتصادی نیز نقش بسزایی را در این زمینه ایفا کردند که در ادامه بیشتر به آن می‌پردازیم.

۵-۱. پان‌کردیسم و توسعه ناموزون اقتصادی

از سال ۱۹۵۸ به بعد، یعنی پس از کودتای عبدالکریم قاسم، روابط عراق با غرب خاتمه یافت. ژنرال قاسم سیاست‌های سوسیالیستی را دنبال می‌کرد که این اقدامات به فرار سرمایه و خروج مدیران لایق و آموزش‌دیده منجر شد و رکود صنعتی در دهه ۱۹۶۰ در عراق را رقم زد؛ اما در دهه ۱۹۷۰ نیز سیاست‌های سوسیالیستی تداوم یافت. در این دوره درآمدهای نفتی عراق به یکباره افزایش یافت و روابط عراق توسط صدام حسین با آمریکا گشوده شد و تا حد زیادی بهبود و رونق اقتصادی فراهم شد (مهاجرانی، ۱۳۸۳: ۱۶۱-۱۶۳)؛ اما با آغاز جنگ هشت‌ساله عراق علیه ایران در ۱۹۸۱، به علت آسیب رسیدن به سکوها و میادین نفتی در مناطق درگیر جنگ، تولید نفت این کشور با افت چشم‌گیری روبه‌رو شد و به حدود ۸۹۷ هزار بشکه در روز کاهش یافت. به همین ترتیب صادرات نفت و درآمدهای نفتی عراق نیز به ۸۷۲ هزار بشکه و ۱۰ میلیارد دلار کاهش یافت (نمودار ۱). نمودار زیر روند تاریخی تولید نفت خام عراق و اتفاقات مؤثر بر آن را در فاصله سال‌های ۱۹۷۰ تا ۲۰۰۳ نشان می‌دهد (اصغرزاده، ۱۳۹۳: ۱۸).

نمودار ۱. میزان صادرات نفت عراق برحسب میلیون بشکه بین سال‌های ۱۹۷۰-۲۰۰۳

(منبع: Eble, 2010: 19)

حمله عراق به کویت و تبعات آن به‌طور چشمگیری اقتصاد عراق را با تغییر همراه کرد. در این دوران تلاش عراق عمدتاً متوجه حل تحریم‌های بین‌المللی بود تا با استفاده از فروش نفت، معضلات اقتصادی را مرتفع کند (Sanford, 2003: 5). اما پس از پایان جنگ، خشونت، بی‌ثباتی و نگرانی‌های امنیتی جدی اقتصاد عراق را فلج کرد و اکثریت بزرگی از مردم عراق معتقد بودند که فرصت‌های شغلی را از دست داده‌اند (Foote et al, 2004). از دیگر پیامدهای این جنگ در دهه‌های اخیر، وابستگی شدید عراق به نفت و نیز کاهش استانداردهای زندگی در اقتصاد عراق است که در حدود ۹۰ درصد می‌باشد (Nordhaus, 2002: 4).

از سال ۱۹۸۰ به بعد نیز به‌موازات نوسان در تولید و کاهش فروش نفت شاهد کاهش تولید ناخالص داخلی، تورم شدید، کاهش ارزش پول، کاهش سرمایه‌گذاری خارجی و افزایش بار بدهی‌های خارجی هستیم. از سال ۲۰۰۵ به بعد نیز اقتصاد عراق وضعیت چندان مطلوبی ندارد. وضعیت کلی کشور عراق بر اساس شاخص‌های مختلف اقتصاد (جدول ۱) طبق گزارش بانک جهانی طی سال‌های ۲۰۰۵ تا ۲۰۱۵ در جدول زیر آمده است (محمدی، ۱۳۹۳: ۳).

جدول ۱. شاخص‌های مهم اقتصاد عراق

ردیف	عنوان شاخص	سال ۲۰۰۵	سال ۲۰۰۶	سال ۲۰۱۳	سال ۲۰۱۴
۱	درآمد ناخالص ملی به ازای هر نفر (دلار)	۹۸۴۰	۱۰۸۸۰	۱۵۵۹۰	۱۵۰۳۰
۲	جمعیت کل (میلیون)	۲۷	۲۷,۷	۳۳	۳۴
۳	تولید ناخالص داخلی (دلار)	۴۹۹۵۴۸۹۰۳۵۳,۳	۶۵۱۴۰۲۹۳۶۸۷,۵	۲۳۲۴۹۷۲۳۶۲۷۷,۹	۲۲۳۵۰۸۰۹۴۶۸۲,۷
۴	رشد تولید ناخالص داخلی (درصد)	۴,۴	۱۰,۲	۶,۶	-۲,۱

(منبع: محمدی، ۱۳۹۳: ۳)

اقلیم کردستان عراق در یک دهه تجربه خودمختاری، اکنون در فصل حساس و مهمی از ارتباطات خود قرار دارد؛ به نحوی که امروزه کردستان سرمایه‌گذاری‌های وسیع و گسترش روابط با سایر کشورها را در دستور کار خود قرار داده است. این منطقه خودمختار که تا یک دهه پیش سرزمینی شبیه به روستایی بزرگ بود که جنگ‌های داخلی آسیب فراوانی به آن زده بود، مدت‌هاست که در حال رشد است و عامل پیشرفت اقتصادی مهم‌ترین دغدغه رهبران آن به شمار می‌آید. در واقع به نظر می‌رسد که اقلیم کردستان عراق با بیش از یک دهه تجربه خودمختاری اکنون از دوران سازندگی و رشد اقتصادی به تدریج به سمت رشد سیاسی و بالا بردن توان استراتژیک خود در منطقه در حرکت است که البته در این دوران نیز مناسبات و روابط خاص خود را با دیگر کشورها دارد که از مؤلفه‌هایی گاه متفاوت با انگیزه‌های سرمایه‌گذاری و سهم شدن در ساخت شهرهایش تبعیت می‌کند. این منطقه با اختصاص ۱۷ درصد از بودجه کل عراق به خود و برخورداری از منابع عظیم نفتی، منابع درآمدی دیگری چون راه‌های ترانزیت کالا را در اختیار دارد (کتابی و همکاران، ۱۳۹۲: ۱۶-۱۷). کردها به شکل فزاینده‌ای سعی دارند وابستگی خود را به بغداد کاهش دهند و در این راستا مبادلات اقتصادی خود را با کشورهای همسایه افزایش دهند (اسدی، ۱۳۸۷: ۲۴۱). کردها همچنین تبلیغات گسترده‌ای را برای تشویق سرمایه‌گذاری خارجی در منطقه خود انجام داده‌اند و آن را جزو اولویت‌های کلیدی برای خود قرار داده‌اند (Khalil, 2010: 1).

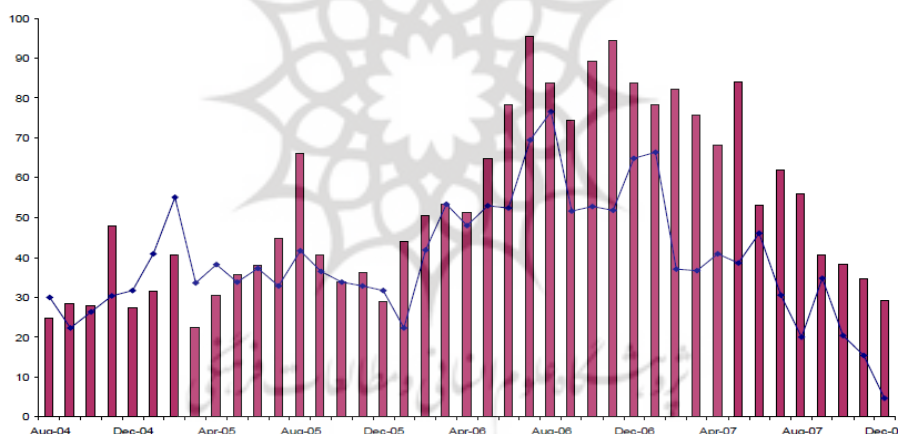

۵-۲. بسترهای اجتماعی ناهمگون و پان‌کردیسم

با سیری اجمالی در تاریخ عراق از ۱۹۲۰ به این سو، می‌توان چنین گفت که دولت حاکم بر این کشور یک دولت بی‌ریشه یا فاقد پایگاه اجتماعی و مقبولیت فراگیر است و یک دولت-ملت فراگیر که تجلی همه گروه‌بندی‌های قومی و مذهبی باشد شکل نگرفته است. الگوی حاکم بر فرایند ملت‌سازی در عراق از زمان ملک فیصل تا زمان سقوط صدام از نوع همانندسازی اجباری یا ادغام تحمیلی و سرکوبگرانه گروه‌بندی‌های قومی کرد، ترکمن و ارمنی در هویت ملی عربی و نیز سرکوب شیعیان از سوی اقلیت حاکم عرب‌زبان سنی‌مذهب بوده است. در حقیقت، حاکمیت در سطوح سیاسی، امنیتی، اقتصادی و اجتماعی ضرورتاً دولت ملی فراگیر با حضور گروه‌ها و جریان‌های مهم سیاسی و اجتماعی، دولتی مقتدر و قادر به تأمین امنیت و ارائه خدمات به شهروندان در زمینه‌های مختلف و رابطه یا تعامل بین دولت و جامعه را می‌طلبد که ناشی از توافق و اعتماد متقابل میان شهروندان و حکومت باشد که به نظر می‌رسد این پیش‌شرط‌ها تا کنون در عراق نبوده است. به یقین، سرمایه اجتماعی و اعتماد در سطح جامعه و نیز بین دولت و جامعه می‌تواند در تقویت متقابل آن دو، تعامل و همکاری مستمر بین آن‌ها و تثبیت حکومت و نظم مؤثر باشد. در غیر این صورت، جامعه شکننده‌تر می‌گردد و بستر برای خشونت و جنگ داخلی، آن‌هم در جامعه چندپاره فراهم می‌شود (سردارنیا، ۱۳۹۱: ۱۳-۲۸).

به لحاظ جامعه‌شناختی، جامعه عراق یک جامعه موزاییکی و چندشکافه قومی و مذهبی است؛ به همین دلیل است که از زمان فروپاشی امپراتوری عثمانی و تشکیل حکومت تحت قیمومت بریتانیا، تا سال ۲۰۰۳ فرایند دولت-ملت‌سازی در عراق عمدتاً به صورت تحمیلی و آمرانه انجام شد. در این فرایند یک‌صدساله تاریخی و فرهنگی، کردها و سایر اقلیت‌ها که بیشتر جمعیت عراق را تشکیل می‌دادند دچار نوعی انزوایش شدند. از همان زمان به این سو، این الگوی دولت-ملت‌سازی سبب شکل‌گیری و استمرار بحران هویت شد و بذر نفاق پراکنده گردید؛ اما جز چند مورد محدود از شورش کردها، عمدتاً آنان مجبور به سکوت شدند. بافت موزاییکی جامعه عراق و وجود گروه‌های قومی-فرقه‌ای مختلف در این کشور، زیربنای اصلی حیات اجتماعی و تعاملات و رفتارهای سیاسی-امنیتی گروه‌ها در این کشور را تشکیل می‌دهد. اقلیت ۱۵ تا ۲۰ درصدی کردها در طول قرن بیستم، همواره دارای گرایش‌های گریز از مرکز نسبت به رژیم‌های حاکم بوده و البته

برخوردهای نظامی متعددی نیز با آنان صورت پذیرفته است. در عین حال، منازعات میان کردها و حکومت مرکزی برای دستیابی به خودمختاری یکی از ویژگی‌های همیشگی نظام سیاسی عراق بوده است. با سقوط صدام خلأ قدرت شکل گرفت و دولت دیکتاتور و سرکوبگر جای خود را به یک دولت ضعیف و ناتوان داد و در چنین شرایطی بود که کینه‌ها و دشمنی‌های تاریخی و ریشه‌دار قومی و مذهبی در جامعه عراق به یکباره فرصت جدیدی برای ظهور و بروز کردها ایجاد کرد؛ بنابراین، از سال ۲۰۰۳ به این سو جامعه عراق به‌ویژه در استان‌های مرکزی به شدت درگیر تنش و خشونت‌های قومی شد (نمودار ۲). بر این اساس، نبود هویت ملی ریشه‌دار و شعله‌ور شدن کینه‌های تاریخی در یک سده اخیر سبب شد که گرایش‌های رادیکال و متعصبانه فراملی قومی و مذهبی راه را بر هر نوع گرایش وحدت‌گرا سد کنند و خشونت‌ها نیز تا سرحد فروپاشی نظام اجتماعی تشدید شد (زارع مهرآبادی و سردارنیا، ۱۳۹۴: ۱۸۱-۱۸۳).

نمودار ۲. میزان رشد خشونت و افراطی‌گری در جامعه عراق بین سال‌های ۲۰۰۴-۲۰۰۷

(منبع: Grigorian & Kock, 2010: 11)

مطلب قابل ذکر آن است که با توجه به اهمیت ارزش‌های جهان مدرن، اقلیم کردستان با اهتمام برای دستیابی به وضعیت مقبول یک جامعه مدنی با ارزش‌هایی همچون دموکراسی، حقوق بشر، آزادی بیان و فعالیت‌های مطبوعاتی، تعامل با نهادهای بین‌المللی و جهانیان، ارتباطات الکترونیکی و رسانه‌ای، کثرت‌گرایی، هم‌زیستی مسالمت‌آمیز با همسایگان، امنیت منطقه‌ای

مبادرت ورزیده است و سعی دارد از قَبَلِ این بسترها در جامعهٔ عراق زمینه را برای تثبیت جنبش پان کردیسم و به تبع آن اعلان موجودیت کردستان بزرگ و نظایر آن فراهم سازد. در این زمینه سرعت عمل و تلاش کردها برای ایجاد سازوکاری مقبول در سطح منطقه‌ای و بین‌المللی در راستای ساخت یک دولت مستقل کرد امری انکارناپذیر است که قطعاً جنبش پان کردیسم برای محقق ساختن آن با در نظر گرفتن آتیه‌ای روشن، خود را برای کسب موقعیتی ممتاز آماده می‌کند (بوژمهرانی و پوراسلامی، ۱۳۹۳: ۱۰۱). هرچند که گذار از دیکتاتوری صدام به جانشین او روند هرج و مرج در درون جامعهٔ عراق را افزایش داده و این مسئله خود زمینه‌های تشکیل یک جامعهٔ مدنی را درهم شکسته است (Byman, 2001: 155).

امروزه نیز ظهور داعش که می‌توان آن را محصول ناتوانی دولت‌های درمانده‌ای دانست که نتوانسته‌اند قدرت خود را بر تمام مناطق سرزمینی خود اعمال و مردم خود را تحت یک هویت ملی در جامعه یکپارچه کنند. جامعهٔ عراق به‌طور جدی با مناقشات ناشی از فرقه‌گرایی، قوم‌گرایی و هویتی مواجه شده است و این مناقشات داخلی زمینه و شرایط مناسب را برای تداوم و تشکیل جنبش‌های محلی و منطقه‌ای فراهم آورده است (زارعان، ۱۳۹۳: ۷۸). این فضای ناامن در جامعهٔ عراق به تثبیت هرچه بیشتر جنبش پان کردیسم مدد رسانده است؛ زیرا اساساً موجودیت کردها با متمرکز شدنشان در برابر حکومت و نیز تهدیدات درونی و بیرونی رقم خورده است. هرچند وجود ناامنی‌های اجتماعی و نیز شکاف میان دولت و گروه‌های قومی می‌تواند به تشدید حس ناسیونالیسم منجر گردد که این مسئله به خودی خود زمینه لازم را برای تجمیع احساسات بومی و قومی - قبیله‌ای و ظهور جنبش‌های محلی فراهم می‌آورد. جنبش پان کردیسم در عراق نیز از این منطبق مستثنا نیست.

۶. نتیجه‌گیری

آنچه را می‌توان به‌عنوان براینده این پژوهش مطرح کرد آن است که شکل‌گیری و ظهور جنبش اجتماعی پان کردیسم را بایستی محصولی از سیر حوادث و نیز وقایع مختلف سیاسی، اقتصادی و اجتماعی در محیط و فضای درونی کشور عراق دانست. به این معنا که فضای سیاسی دولت در عراق همواره دیکتاتوری و تحکم‌آمیز بوده است. به‌علاوهٔ اینکه بی‌ثباتی و کشمکش‌های داخلی

بر سر تصاحب قدرت، استمرار تنش با کشورهای دیگر و نیز جنگ هشت‌ساله با ایران، سقوط نظام دیکتاتوری و حمله آمریکا به این کشور سبب شکنندگی دولت شده و عملاً راه را برای سهم خواهی گروه‌های محلی در قدرت باز کرده است. در این فضا تمایلات ناسیونالیستی در قالب جنبش‌های اجتماعی به‌منظور پر کردن شکاف میان دولت و ملت و نیز برای پاسخ به تعارضات درونی و بیرونی ظهور و بروز یافته‌اند.

از سوی دیگر اقتصاد عراق بسیار بحران‌زده و نابسامان است. با ملاحظه روند شاخص‌های اقتصادی عراق، به‌خوبی می‌توان دریافت که نوسانات مختلفی در تولید، عرضه و فروش نفت این کشور وجود داشته است. حتی آمارها و نمودارهای موجود حاکی از آن است که تولیدات ناخالص داخلی و خارجی عراق نیز همواره سیر نزولی داشته است. این مشکلات سبب شده تا توسعه اقتصادی در جامعه عراق به‌شکل ناهمگون صورت پذیرد و اقلیت‌های زبانی نظیر کردها سهم چندانی از ذخایر کشور نداشته باشند. این شکاف اقتصادی میان دولت و نیروهای بومی باعث شده تا امروزه شاهد این مسئله باشیم که کردها در قالب یک وفاق میهنی و تشکیل یک دولت خودمختار بر بخش‌های زیادی از منابع نفتی تسلط یابند و حتی با همسایگان کنونی خود مبادلات تجاری ایجاد کنند و سرمایه‌گذاری خارجی خود را ارتقا و بهبود بخشند.

در نهایت بایستی اذعان کرد که در چنین نظام‌هایی عمدتاً به دغدغه‌ها و خواست تنوعات قومی- هویتی توجه نمی‌شود و فضا برای مشارکت مدنی و رقابت سیاسی مسدود است. از این‌رو در چنین جامعه‌ای که نزاع‌ها و درگیری‌ها به بخش انکارناپذیر آن تبدیل شده و امروزه نیز خشونت و افراطی‌گری در قالب گروه تکفیری داعش خود را نشان داده، با بدبینی به جمعیت کرد، حقوق این اقلیت به رسمیت شناخته نمی‌شود و بدیهی است که ما شاهد آزاد شدن بخش اعظم ظرفیت نیروهای محلی با هدف احقاق حقوق و مطالبات معوق خود در قالب یک جنبش اجتماعی نظیر پان‌کردیسم باشیم؛ زیرا اکثریتی از جمعیت عراق را کردها تشکیل می‌دهند و به‌علاوه تشکیل احزاب مختلفی نظیر حزب دموکرات کردستان، انتشار روزنامه‌ها و جراید محلی، همگی نشان از عزم راسخ کردها برای تثبیت و تکوین موقعیت جنبش پان‌کردیسم به‌عنوان محصول و معلول یک دولت شکننده و درمانده در جامعه ناامن عراق دارد.

منابع

الف. فارسی

- اسدی، علی اکبر. (۱۳۸۷). *عراق پس از صدام و بازیگران منطقه‌ای*. تهران: پژوهشکده تحقیقات استراتژیک.
- اصغرزاده، سحر. (۱۳۹۳). «صنعت نفت عراق و چشم‌انداز پیش‌رو». *ماهنامه اکتشاف و تولید نفت و گاز*، ۱۱۶، ۱۷-۲۴.
- بوژمهرانی، حسن؛ پوراسلامی، مهدی. (۱۳۹۳). «تهدیدهای نرم خودمختاری اقلیم کردستان عراق و تأثیر آن بر کردهای ایران». *جامعه‌شناسی سیاسی جهان اسلام*، ۲(۱)، ۸۷-۱۱۰.
- تاج‌آبادی، حسین؛ دهنوی، مهدی. (۱۳۹۳). «فدرالیسم عراق و امنیت ملی ایران؛ فرصت‌ها و چالش‌ها». *تحقیقات سیاسی بین‌المللی*، ۶(۱۸)، ۱۵۳-۱۸۸.
- زارغان، احمد. (۱۳۹۳). «زمینه‌های ظهور و گسترش داعش در محیط امنیتی غرب آسیا». *آفاق امنیت*، ۷(۲۳)، ۶۷-۹۶.
- ساجدی، امیر؛ امجدیان، فرامرز. (۱۳۹۰). «تأثیر فدرالیسم کردستان عراق بر هنجارهای سیاسی و قومیتی کردهای ایران». *دانشنامه علوم سیاسی*، ۸۰، ۵۷-۸۰.
- سردارنیا، خلیل‌الله؛ زارع مهرآبادی، محمد. (۱۳۹۴). «فدرالیسم و فرهنگ سیاسی در عراق». *روابط خارجی*، ۷(۱)، ۱۶۹-۱۹۰.
- سردارنیا، خلیل‌الله. (۱۳۹۱). «عراق، استمرار خشونت و رؤیای دموکراسی: یک تحلیل چندسطحی». *راهبرد*، ۲۱(۶۳)، ۷-۳۶.
- غریباق زندی، داوود. (۱۳۸۹). «فرایند ملت-دولت‌سازی، شکل‌گیری هویت ملی و بازسازی در عراق: تجارب تاریخی و دورنمای آینده». *مطالعات راهبردی*، ۱۳(۴۷)، ۵-۳۶.
- کتابی، محمود؛ دهقان، یدالله؛ حیدری، سولماز. (۱۳۹۲). «بررسی روابط سیاسی-اقتصادی کردستان عراق با ترکیه و تأثیر آن بر سیاست خارجی ایران». *تحقیقات سیاسی بین‌المللی*، ۱۷، ۱-۳۴.
- محمدی، اسعد. (۱۳۸۵). «تأملی جامعه‌شناختی بر جنبش‌های جدید اجتماعی». *زریبار*، ۱۰(۶۰)، ۳۱-۴۷.
- محمدی، محمدرضا. (۱۳۹۰). «ظرفیت‌ها و توانمندی‌های عراق و بخش کردستان عراق در حوزه ICT». *معاونت پژوهش و توسعه ارتباطات علمی دفتر انتقال فناوری و ارتباط با صنعت*، ۱-۸.
- منوچهری، عباس. (۱۳۸۷). *رهیافت و روش در علوم سیاسی*. تهران: انتشارات سمت.
- مهاجرانی، میرسعید. (۱۳۸۳). «وضعیت اقتصادی عراق: قبل و بعد از اشغال نظامی». *مصباح (مجله علوم انسانی دانشگاه امام حسین^(ع))*، ۱۳(۵۴)، ۱۵۹-۲۰۳.
- ناجی، سعد. (۱۳۸۸). «کردهای عراق و بحران هویت». *ترجمه مسعود رجبی، زمانه*، ۱۰، ۷۳-۷۷.

- نصری، قدیر؛ رضایی، داود. (۱۳۹۲). «امکان‌سنجی استقلال اقلیم کردستان عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران». *امنیت پژوهی*، ۱۲(۴۴)، ۲۹-۵۶.
- نیری، بیژن؛ انصاری، محمدمین. (۱۳۹۱). «نقش قومیت‌ها در تکاپوی فدرالیسم نوین سیاسی عراق». *مطالعات روابط بین‌الملل (پژوهشنامه روابط بین‌الملل)*، ۵(۲۰)، ۱۶۳-۱۹۴.
- هاشمی، سید مصطفی؛ فرجی‌راد، عبدالرضا؛ سرور، رحیم. (۱۳۹۰). «بررسی عوامل مؤثر ژئوپلیتیکی عراق و تأثیر آن بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران». *تحقیقات سیاسی بین‌المللی*، ۸(۲۸)، ۶۳-۹۴.
- یزدان‌پناه، محمد؛ عیسی‌نژاد، سید محمد. (۱۳۹۲). «ژئوپلیتیک و چشم‌انداز راهبرد دفاعی-امنیتی عراق؛ با تأکید بر امنیت ملی جمهوری اسلامی ایران». تهران: مرکز پژوهش‌های مجلس شورای اسلامی، ۱۳۳۱۹.
- یزدان‌فام، محمود. (۱۳۸۸). «دولت‌های شکننده و امنیت انسانی». *مطالعات راهبردی*، ۱۲(۴۶)، ۵-۳۶.
- یزدان‌فام، محمود. (۱۳۹۰). *دولت‌های شکننده و امنیت انسانی*. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

References

- Asadi, A. A. (2008). *Iraq after Saddam and regional actors*. Tehran: Institute of Strategic Research. [In Persian].
- Asgharzadeh, S. (2014). "Iraqi oil industry and future prospects". *Oil and Gas Exploration and Production Monthly*, 116, 17-24. [In Persian]. <https://www.magiran.com/p1326980>
- Bojmehrani, H. & Pour Islami, M. (2014). "Soft Threats of the Autonomy of Iraqi Kurdistan and Their Impacts on Iranian Kurds". *Journal of Political Sociology of Islamic World*, 2(4), 87-110. [In Persian]. <https://doi.org/10.22070/iws.2012.73>
- Byman, D. (2001). "Iraq after Saddam". *The Center for Strategic and International Studies and the Massachusetts Institute of Technology*, 151-162. <https://doi.org/10.1162/016366001317149255>
- Eble, R. E. (2010). *Geoplitics and enrgy in Iraq: where politics rules*. Center for Strategic & International Studies.
- Foote, C.; Block, W.; Crane, K. & Gray, S. (2004). "Economic Policy and Prospects in Iraq". *Journal of Economic Perspectives*, 18(3), 47-70. Doi: 10.1257/0895330042162395
- Garayag Zandi, D. (2010). "Nation-State Building, National Identity and Rebuilding Prosess in Iraq: Historical Experiences and Future Horizons". *Strategic Studies Quarterly*, 13(47), 5-36. [In Persian]. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.17350727.1389.13.47.1.8>
- Grigorian, D. & Kock, U. (2010). "Inflation and Conflict in Iraq: The Economics of Shortages Revisited". *Review of Middle East Economics and Finance*, 10(2), 1-23. <https://doi.org/10.1515/rmeef-2013-0039>
- Hanauer, L.; Martini, J. & Al-Shahery, O. (2014). *Managing Arab-Kurd Tensionsin Northern Iraq After the Withdrawal of U.S. Troops*. National Defense Research Institute. https://www.rand.org/pubs/occasional_papers/OP339.html

- Hashemi, S. M.; Farajirad, A. Sarvar, R. (2016). "A Study of the Effective Geopolitical factors of Iraq and their Impact on National Security of the Islamic Republic of Iran". *Political and international research*, 8(28), 63-94. [In Persian]. <https://sanad.iau.ir/en/Journal/pir/Article/580694?jid=580694>
- Iraq Map. (2015). Available at: www.mapsofworld.com/iraq
- Katzman, K. (2010). *The Kurds in Post-Saddam Iraq*. RS22079, United States Congressional Research Service, <https://www.refworld.org/reference/countryrep/uscrs/2010/en/76134>
- Ketabi, M.; Dehghan, Y. & Heidari, S. (2013). "A Study of Politico-economic Relations of Iraqi Kurdistan with Turkey and its Impact on Iran's Foreign Policy". 17(5), 1-34. [In Persian]. <https://sanad.iau.ir/en/Journal/pir/Article/1012103>
- Khalil, Lydia. (2010). "Stability in Iraqi Kurdistan: Reality or Mirage?" Working Paper, The Saban Center at the Brookings Institution. <https://www.brookings.edu/articles/stability-in-iraqi-kurdistan-reality-or-mirage/>
- Manouchehri, A. (2008). *Approach and method in political science*. Tehran: Samit Pub. [In Persian].
- Mohajerani, M. S. (1383). "Economic situation of Iraq: before and after the military occupation". *Misbah*, 13(54), 159-203. [In Persian]. <http://noo.rs/hcM4B>
- Mohammadi, A. (2006). "Sociological reflection on new social movements". *Zaribar*, 10(60), 31-47. [In Persian]. <https://www.magiran.com/p348959>
- Mohammadi, M. R. (2011). "Capacities and capabilities of Iraq and Iraqi Kurdistan in the field of ICT". Vice President of Research and Development of Scientific Communication, Office of Technology Transfer and Communication with Industry, 1-8. [In Persian].
- Naji, S. (2009). "Iraqi Kurds and identity crisis". Translation by Masoud Rajabi, *Zamane*, 10, 73-77. [In Persian]. <http://noo.rs/0Zpp3>
- Nasri, Gh. & Rezaei, D. (2014). "The feasibility study of the iraqi kurdish region independence and its impacts on iran's national security". *Ammiat pajouhi*, 12(44), 29-56. [In Persian]. <https://sid.ir/paper/202719/en>
- Nayeri, B. & Ansari, M. (2013). "The role of ethnicities in search of political new federalism of Iraq". *Studies of international relations journal (political science and international relations journal)*, 5(20), 163-194. [In Persian]. https://journals.iau.ir/article_524306.html?lang=en
- Nordhaus, W. D. (2002). "The Economic Consequences of a War with Iraq". *Cowles Foundation Discussion Papers*, 1652, 1-42. <https://elischolar.library.yale.edu/cowles-discussion-paper-series/1652/>
- Sajedi, A. & Amjadian, F. (2011). "The effect of Iraqi Kurdistan federalism on the political and ethnic norms of Iranian Kurds". *Encyclopedia of Political Science*, 80, 57-80. [In Persian]. https://journals.srbiau.ac.ir/article_3993.html
- Sanford, J. E. (2003). "Iraq's Economy: Past, Present, Future". Report for Congress, *Foreign Affairs, Defense, and Trade Division*, Washington D. C.: Library of Congress. Congressional Research Service, 1-62. <https://digital.library.unt.edu/ark:/67531/metadc822598/>
- Sardarnia, Kh. & Zare Mehrabadi, M. (2015). "Federalism and political culture in Iraq". *Foreign Relations*, 7(1), 169-190. [In Persian]. <https://dori.net/dor/20.1001.1.20085419.1394.7.1.6.3>
- Sardarnia, Kh. (2012). "Iraq: Continuation of Violence and Democracy Dream - A Multilevel Analysis". *Strategy*, 21(63), 7-36. [In Persian]. <https://dori.net/dor/20.1001.1.10283102.1391.21.2.1.5>

- Tajabadi, H. & Dehnavi, M. (2014). "Iraqi federalism and Iran's national security; opportunities and challenges". *Political and International Scientific and Research Quarterly*, 6(18), 153-188. [In Persian]. <https://sanad.iau.ir/fa/Journal/pir/Article/1012241>
- Yazdan Panah, M. & Isanajad, S. M. (2013). "Geopolitics and the perspective of Iraq's defense-security strategy; with an emphasis on the national security of the Islamic Republic of Iran". Tehran: Islamic Council Research Center, 13319. [In Persian]. <https://rc.majlis.ir/fa/report/show/863439>
- Yazdanfam, M. (2010). "Fragile States and Human Security". *Strategic Studies Quarterly*, 12(46), 5-36. [In Persian]. <https://dorl.net/dor/20.1001.1.17350727.1388.12.46.1.9>
- Yazdanfam, M. (2012). *Fragile States and Human Security*. Tehran: Strategic Studies Center [In Persian].
- Zarean, A. (2016). "Areas of the emergence and expansion of ISIS in the security environment of West Asia". *Security Horizons*, 7(23), 67-96. [In Persian]. [dor: 20.1001.1.25381857.1393.7.23.3.0](https://doi.org/10.1001.1.25381857.1393.7.23.3.0)

